

سازمان فضایی شهر تبریز در دوره ترکمانان و تأثیر آن بر نظام ارتباطی میان مرکز شهر قدیم با مرکز حکومتی جدید در پایتخت‌های صفویان

ساناز جعفرپورناصر*

دانشجوی دکتری مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۱۱/۲۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۶/۴/۲۱)

چکیده

با ورود شاه اسماعیل اول (۹۳۰-۸۹۲ ه.ق.) به تبریز و بر تخت نشستن وی در دولتخانه صاحب‌آباد سلسله صفویه در سال ۹۰۷ ه.ق. / ۱۵۰۲ م. تأسیس شد. شهر تبریز به عنوان نخستین پایتخت صفویان، دارای سازمان فضایی تکوین یافته‌ای از دوره ترکمانان (قراقوینلو و آق‌قوینلو) بوده است. آنچه که ماهیت چنین ساختاری را نیرومند و تأثیرگذار ساخته بود چگونگی مرتبط ساختن مرکز شهر قدیم با مجموعه حکومتی جدید شهر بود. چنان‌که طراحی ارسن حکومتی جدید در قزوین (۹۶۲ ه.ق.) و اصفهان (۱۰۰۶ ه.ق.) به عنوان پایتخت‌های بعدی صفویان، از این امر متأثر بوده است. در شهر تبریز میدان عتیق به عنوان فضای شهری کهن شهر، بواسطه فضاهایی تجاری مانند راسته‌های بازار و قیصریه به میدان صاحب‌آباد به عنوان میدان حکومتی جدید شهر مرتبط گشته بود. این نظام ارتباطی با تغییراتی در سلسله مراتب عناصر ارتباطی در پایتخت دوم صفویان شهر قزوین، در مجموعه دولتخانه باغ جعفرآباد، میدان سعادت‌آباد، خیابان و مجموعه بازار نو قابل بازخوانی است. اما نقطه عطف این روند تکوینی در شهرسازی مکتب اصفهان و در پایتخت سوم صفویه به وقوع پیوسته است. تحقیق حاضر سعی در پاسخگویی به سوالات مرتبط با سازمان فضایی شهر تبریز در دوره ترکمانان، و چگونگی بکارگیری عناصر شهری در قالب یک نظام ارتباطی در پایتخت‌های صفویان دارد. هدف از این مطالعه بررسی میزان تأثیرپذیری شهرسازی صفویه از الگوی سازمان فضایی شکل گرفته در دوره ترکمانان تبریز جهت برقراری ارتباط میان مرکز شهر قدیم و جدید است. بدین منظور جهت تبیین اهداف تحقیق مطالعه‌ای تطبیقی ما بین ساختار صفوی سه شهر تبریز، قزوین و اصفهان به عمل آمد. با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی داده‌ها جمع‌آوری و تفسیر گردید. در نهایت با جمع‌بندی مطالعات صورت گرفته، این نتیجه حاصل گشته که الگوی فضاهای تجاری و عمومی در قالب مجموعه بازار، جهت مرتبط ساختن مرکز شهر قدیم با مرکز حکومتی جدید، عاملی موفق به منظور ایجاد ساختار شهری انسجام یافته بوده است.

واژگان کلیدی

دولتخانه، مرکز شهر قدیم، بازار، دوره ترکمانان تبریز، شهرسازی دوره صفویه.

* نویسنده مسئول مکاتبات: E-mail: s.jafarpour@au.ac.ir

مقدمه

یعنی عملکرد تجاری، عامل ارتباطی گشته و معابر بازار این دو فضا را به یکدیگر مرتبط ساخته‌اند.

اتخاذ سیاستی مشابه جهت ارتباط فضاهای شهری قدیم و جدید، پیش از این در شهرسازی دوره تیموری در شهر سمرقند دیده شده است، (Bernardini 1991, 91). چنانچه گنبد‌های راسته بازار تومان آغا از شمال شرقی میدان ریگستان به عنوان مرکز قدیم شهر تا میدان ما بین مجموعه مسجد بی‌بی‌خانم (مسجد جامع تیمور) و مدرسه سرای ملک‌خانم امتداد یافته بود، (پوگاچنکووا ۱۳۸۷، ۹۱). نکته قابل توجه آن‌که در قالب حوزه فرهنگی تیموری - ترکمانی چنین سازمان ارتباطی در شهر تبریز دوره ترکمانان آق‌قویونلو نیز به کار گرفته شده است. با تشکیل حکومت صفوی در تبریز، نظام ساختاری این شهر به عنوان الگویی الهام‌بخش در طرح‌اندازی فضاهای شهری و حکومتی، همواره بر مکتب شهرسازی صفویه تأثیرگذار بوده است.

از این‌رو پژوهش حاضر به اهمیت وجود سازمان ارتباطی میان فضای شهری جدید و کهن پرداخته و عوامل تأثیرگذار بر تکوین معیارهای مرتبط با سیاست‌گذاری‌های اعمال شده جهت ایجاد نظامی انسجام یافته در قالب شهرسازی مکتب اصفهان را با توجه به توسعه ساختاری دوره ترکمانی شهر تبریز، به عنوان نخستین پایتخت صفوی دارای چنین رویکردی مورد بررسی قرار داده است.

تحقیق حاضر سعی در پاسخگویی به سوالات مرتبط با سیر تحولی سازمان فضایی شهر تبریز در دوره ترکمانان، و چگونگی بکارگیری عناصر طراحی شده در قالب یک نظام ارتباطی منسجم میان فضاهای شهری قدیم و جدید در توسعه‌های شهری دوره صفویه دارد. بدین ترتیب هدف از این مطالعه بررسی میزان تأثیرپذیری شهرسازی صفویه از الگوی سازمان فضایی شکل گرفته در دوره ترکمانان تبریز جهت برقراری ارتباط میان مرکز شهر قدیم و جدید است.

در تاریخ شهرسازی ایران مفاهیم شکل گرفته با رویکرد برنامه‌ریزی شهری طی دوره‌های ایلخانی و صفوی نقشی تأثیرگذار بر فرآیند توسعه‌ای شهرها داشته و خالق الگوهای منحصر به فردی در عرصه تحولات شهری بوده است. دوره گذر از شهرسازی ایلخانی با توجه به سیاست‌های تضمین‌کننده شهرهای محله‌محور و چندقطبی و نیل به شهرسازی تک قطبی و مرکز محور صفوی نیازمند مطالعات و پژوهش‌های مبسوط‌تری است. آنچه در این میان مهم و حائز اهمیت می‌باشد شناخت عوامل دخیل در مسیر تحقق یافتن شهرسازی مکتب اصفهان به دنبال استمرار مفاهیمی ریشه گرفته در شهرسازی دوره ترکمانان تبریز است. در دوره صفویه با برقراری مجدد حکومت مقتدر مرکزی، و به دنبال آن رشد دیوان‌های حکومتی، نظام تولیدی نوین و رشد و توسعه بازرگانی، سیاست‌های ارضی جدید، ایجاد نیروی نظامی متمرکز و تغییر ساختار حکومت از نظام ایلی به نظام مدنی (پارسی و دیگران ۱۳۹۰، ۲/۹۷۵)، موجب گشت تا ساختار شهری پایتخت و برپایی آرمانشهری متکی بر جهان‌بینی حاکم به وحدت بیانی اهمیت یابد. در این مکتب، رونق و آبادانی شهر نه تنها از طریق بازسازی شهر کهن بلکه از مسیر ایجاد مجموعه‌های شهری جدید در کنار شهر کهن دنبال می‌شود، بنابراین مکتب اصفهان، شهر قدیم را مورد جراحی و نوسازی قرار نمی‌دهد، بلکه با ایجاد مجموعه‌های جدید و اعلام دیدگاه‌های جدید از طریق آنها، جرم دگرگونی و دگردیی را در بافت‌های کهن می‌پراکند (حبیبی ۱۳۸۷، ۹۹). در شهرسازی صفویان میدان حکومتی محل به هم پیوستن وجوه سیاسی، مذهبی و تجاری حکومت است، این عنصر فضایی تکامل یافته به عنوان مرکز شهر جدید به منظور تثبیت موقعیت خود در متن نظام ساختاری شهر کهن نیازمند برقراری ارتباط با مرکز شهر قدیم بوده است. از این رو وجه مشترک سیال این دو فضا،

سازمان فضایی شهر تبریز در دوره ترکمانان و تأثیر آن بر نظام ارتباطی میان مرکز شهر قدیم با مرکز حکومتی جدید در پایتخت‌های صفویان

پرداخته‌اند. بانی مسعود (۱۳۸۴) و (حناجی و نژادابراهیمی ۱۳۸۵) فضاها و عناصر شهری مجموعه حکومتی صاحب‌آباد را مورد بازبینی قرار داده‌اند. دیزانی (۱۳۹۲) نیز به تبیین سیر تکامل الگوی میدان شاه در پایتخت‌های صفوی پرداخته است. در باب مطالعات مرتبط با دولتخانه قزوین می‌توان به تألیفات گلریز (۱۳۳۷)، دبیرسیاکی (۱۳۸۱)، عالمی (۲۰۱۲)، اشراقی (۱۳۹۰)، دیزانی (۱۳۹۳) اشاره نمود. در این میان، مقاله بازخوانی باغ سعادت‌آباد قزوین براساس اشعار عبیدی‌بیگ شیرازی و انطباق با اسناد تاریخی (یاراحمدی، انصاری و مهدوی‌نژاد، ۱۳۹۶) به ترسیم دقیق‌تری از دولتخانه قزوین دست زده است. در باب دولتخانه، میدان و ارسن حکومتی اصفهان مطالعات متعددی صورت گرفته است که اثر مکتب اصفهان در شهرسازی (اهری، ۱۳۸۰) و مقاله حبیبی (۱۳۷۷) از آن جمله می‌باشد.

تحولات نظام ساختاری تبریز در دوره ترکمانان

طی بررسی تحولات فضاها و حکومتی شهر تبریز در دوره ترکمانان به ویژه در زمامداری جهان‌شاه (حک: ۸۷۲ - ۸۳۹ ه.ق.)، به الگوهای مشترکی با آنچه در پایتخت‌های تیموری سمرقند و هرات بکار برده شده، برخورد می‌شود. طی حملات تیمور در سال‌های ۷۸۸ و ۷۹۵ ه.ق. به تبریز، ۷۸۹ ه.ق. به اصفهان و شیراز و در ۸۰۴ ه.ق. به آسیای صغیر و آناتولی (نوبی ۱۳۸۷، ۱۰۱)، هنرمندان نامی هر یک از شهرها جهت اعتلای فرهنگ و هنر تیموری به دربار وی، سمرقند اعزام شدند. به دنبال مرگ شاهرخ در ۸۵۰ ه.ق. و آشفتگی حکومت تیموریان، با قدرت یافتن ترکمانان قراقوینلو (۸۷۳ - ۸۱۰ ه.ق.) و سپس آق‌قوینلو (۹۰۷ - ۸۷۲ ه.ق.) در غرب، تعدادی از ارباب فرهنگ و هنر و اهل صنعت با حمایت حاکمان در شهرهای تبریز، اصفهان و یزد گرد آمدند. با بازگشت هنرمندانی از ماوراءالنهر و اشاعه فرهنگ و هنر تیموری و ادغام آن با هنرهای رایج منطقه، فرهنگ تیموری - ترکمانی شکل می‌گیرد. حوزه فرهنگی

روش تحقیق

به منظور ارزیابی روند شکل‌گیری سازمان ارتباطی میان مراکز شهری کهن و جدید در توسعه شهری دوره صفویه، نیاز به تحلیل نظام ساختاری شهرهای تبریز، قزوین و اصفهان در این بازه بود. جهت نیل به اهداف پژوهش و به تصویر کشیدن ساختار شهر تبریز در اواخر دوره ترکمانان و مقایسه آن با نحوه توسعه شهرهای قزوین و اصفهان دوره صفوی از روش‌های تحقیقی کتابخانه‌ای و تحلیل محتوا استفاده شده است. روند گردآوری اطلاعات با استفاده از اسناد و مدارکی همچون کتب مورخین و سیاحان، اسناد تصویری، کتب و مقالات محققین معاصر و نقشه‌های تاریخی مرتبط با شهرهای مذکور صورت گرفته است. روش پردازش و تفسیر اطلاعات تطبیقی بوده و نحوه ارائه داده‌ها به صورت نمایش در نقشه‌های شهرهای مورد مطالعه است.

پیشینه تحقیق

مطالعات معماری مرتبط با تبریز دوره ترکمانان قراقوینلو و آق‌قوینلو عمدتاً در کتبی که به بررسی پیشینه تاریخی شهر پرداخته‌اند، دیده می‌شود. از جمله آثار باستانی آذربایجان (کارنگ ۱۳۵۱)، تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری (مشکور ۱۳۵۲)، و تبریز خشتی استوار در معماری ایران (سلطان‌زاده ۱۳۷۶). با این وجود دیدی تحلیلی به نظام ساختاری شهر تبریز طی دوره‌های تاریخی نداشته‌اند. در عرصه مطالعات تاریخ شهرسازی، پاکزاد (۱۳۹۰) با نظری گذرا بر وقایع تاریخی، طرح‌هایی شماتیک از ساختار شهر تبریز طی دوره‌های اسلامی ارائه نموده است که به علت عدم تسلط بر متون تاریخی مرتبط با شهر تبریز، در تهیه نقشه‌های مربوطه دچار اشتباهات فاحشی شده است. در میان مقالات پژوهشی، منصوری و محمدزاده (۱۳۹۶) طی بررسی تحولات سازمان فضایی شهر تبریز از اوایل اسلام تا دوره قاجار، با جانمایی عناصر هر دوره به تعیین لبه شهر

تیموری - ترکمانی، که از اواخر قرن هشتم / چهاردهم تا اوایل قرن دهم / شانزدهم از مرزهای آناتولی تا توران را در برمی گرفت، سنت معماری مغولی - ایلخانی را به ارث برده بود، (نجیب‌اوغلو ۱۳۷۹، ۸).

نظام توسعه‌ای شهر تبریز در دوره ترکمانان قراقوینلو

بنابر اندک اطلاعات باقی‌مانده از تبریز دوره جلایری، اشاره کلاویخو^۱ در سال ۸۰۶ ه.ق. به ساخت دولتخانه‌ای مجلل با دستگاه‌های مجزا و مستقل، به دست سلطان اویس، اهمیت بسزایی دارد، (کلاویخو ۱۳۶۶، ۱۶۳). کربلائی می‌نویسد: «در محله شش‌گیلان موضعی است مشهور به دولتخانه کهنه، گویا سلاطینی که پیش از جهانشاه پادشاه بوده‌اند آنجا منزل داشته‌اند»، (کربلائی ۱۳۸۳، ۱/۴۷۰). و حشری بطور مبسوط شرح می‌دهد: «مزار بابا عبدالرحمن مجذوب در محله شش‌گیلان در دولتخانه عتیق در قرب مالمیر است، و آن مکان فیض نشان را به سبب آن مالمیر می‌گویند که خانه پادشاهان سابق مثل هلاکو و پیش از او، سلطان اویس و بعد او تا زمان جهانشاه در آنجا بوده‌اند و اکنون نیز حصار و خندق و دروازه و علامات باقی است و به دولتخانه عتیق شهرت دارد»، (حشری ۱۳۷۱، ۲-۵۱). نکته قابل توجه در این روایات تغییر مکان دولتخانه توسط جهانشاه است که می‌توان آن‌را مهمترین تحول سازمان فضایی شهر تبریز خواند. «جهانشاه دولتخانه را اینجا آورده، این باغی بوده موسوم به صاحب‌آباد منسوب به صاحب سعید شهید خواجه شمس‌الدین محمد جوینی^۲»، (کربلائی ۱۳۸۳، ۱/۴۷۰). باغ صاحب‌آباد در محدوده شمال غربی باروی قدیم تبریز بیرون دروازه طاق و رو به مسیرهای کاروان‌روئی که از سوی اران و شمال آناتولی می‌آمدند، واقع بود. حال آن‌که دولتخانه عتیق در شمال شرقی باروی قدیم، بیرون دروازه باب اعلی، بر مسیر جاده قدیمی منتهی به خراسان (سراب - طالش - قزوین) قرار داشت. به احتمال زیاد این

تغییر مکان به رونق گرفتن تجارت دریایی با جمهوری ونیز از راه بندر طرابوزان در دریای سیاه، مرتبط بوده است. با استقرار دولتخانه جدید در باغ صاحب‌آباد، میدانگاه مجاور آن توسعه و نقشی حکومتی یافت. انتخاب فضای باغ به عنوان محل دولتخانه را می‌توان برگرفته از سنن ایلخانان^۳ در نوع گزینش محل سکونت و حکمرانی دانست.

از اقدامات مهم جهانشاه احداث ابواب‌البر مظفریه بود. «در درآمد تبریز به جانب شرق که خیابان گویند عمارتی است در کمال لطافت و نیکویی موسوم به مظفریه از مآثر ابوالمظفر جهانشاه»، (همان ۱/۵۲۴). بنابر وقفنامه مظفریه (۸۶۹ ه.ق.): «این بقعه در بیرون شهر تبریز در دروازه جدید [ری] در محله پس کوشک^۴ در جایی به نام فخرآزاده ساخته شد»، که شامل مسجد و قبه (مقبره)، خانقاه (شامل دارالضیافه / آش‌خانه، دارالایتم)، باغ، حوض و قنات بوده و ابنیه‌ای چون مدرسه، کاروانسرا و حمام نیز در ارتباط با مجموعه عمل می‌کرده‌اند، (مشکور ۱۳۵۲، ۶۷۷-۶۵۶). با این حال مسجد و خانقاه کلیدی‌ترین ابنیه عمارت مظفریه را تشکیل می‌دادند. بنابر نقل مورخین، در مقابل مسجد و آن سوی گذر خیابان، بنای خانقاه واقع بوده است^۵، در روضه اطهار به بنایی موسوم به دارالضیافه در مقابل مسجد اشاره شده است، (حشری ۱۳۷۱، ۶۱). مجموعه‌های معماری با محور مرکزی (گذر یا میدان) از مشخصه‌های عصر تیموری است. در این دوره معماران به میل خود از قرینه‌سازی استفاده می‌کردند: در دو سوی یک محور مرکزی شامل یک گذر یا یک میدان، دو بنا رو به روی یکدیگر قرار می‌گرفتند و پیش‌طاق‌های بلندشان را در برابر هم می‌نهادند. آنها هر چند بازتاب یکدیگر نبودند، اما بصورت جفت درمی‌آمدند (شیوه قاش) و احساسی از تعادل تولید می‌کردند. عرصه میدان گونه شکل گرفته در فضای مابین پیش‌طاق‌های مسجد بی‌بی‌خانم و مدرسه سرای ملک خانم واقع در امتداد گذر تاشکند در سمرقند از نمونه‌های بارز آن است، (پوگاچنکووا ۱۳۸۷، ۹۰).

سازمان فضایی شهر تبریز در دوره ترکمانان و تأثیر آن بر نظام ارتباطی میان مرکز شهر قدیم با مرکز حکومتی جدید در پایتخت‌های صفویان

مزار پیر رومی را قریب به بازارچه شتربان^۹ در عقب باغ زاویه حسن پادشاه نوشته است، (حشری ۱۳۷۱، ۸۵). با شروع زمامداری سلطان یعقوب (حک: ۸۹۶-۸۸۳ ه.ق.) روند احداث ابنیه حکومتی رونقی قابل ملاحظه می‌یابد. بنابر نقل کربلائی، حسن پادشاه هنگام مرگ به ملازمش درویش قاسم وصیت می‌کند تا مقبره، زاویه و مسجدی برای وی بنا کند. بدین جهت در دوره سلطان خلیل^{۱۰} به سال ۸۸۲ ه.ق. احداث مسجد نصریه آغاز و پس از هفت سال به اتمام می‌رسد، (کربلائی ۱۳۸۳، ۱/۹۰). مورخین متعددی تا اواخر دوره صفوی جامع سلطان حسن و ابنیه منضم بدان شامل مدرسه، مقبره، بیمارستان (دارالضیافه)، زاویه و مکتب را دیده و در نهایت عظمت و آراستگی توصیف کرده‌اند، (روملو ۱۳۸۹، ۲/۸۰۶؛ باریارو و دیگران ۱۳۴۹: ۳۸۸ و ۳۹۲؛ نخجویی ۱۳۳۸، ۲۷۶؛ و کارری ۱۳۴۸، ۳-۲۲). بنابر آثار بجای مانده از بخش گنبدخانه مسجد، این جامع در ضلع شمالی میدان صاحب‌الامر فعلی و در شرق دولتخانه واقع بوده است. عمارت هشت‌بهشت (۹۳-۸۸ ه.ق.) در باغ دولتخانه^{۱۱}، و باغ عشرت‌آباد و باغ شمال^{۱۲} در جنوب محله نوبر از دیگر آثار سلطان یعقوب‌اند، (روملو ۱۳۸۹، ۲/۸۸۲). محله مقصودیه در ضلع غربی باغ شمال نیز به مقصود بیک (ف. ۸۸۲ ه.ق.) فرزند اوزون حسن از دسپیناختون منسوب می‌باشد. احتمالاً وی مجموعه موقوفه‌ای به عنوان مرکز محله در آنجا احداث کرده بود، (کربلائی ۱۳۸۳، ۱/۵۲۷).

با توجه به موارد مذکور می‌توان به این نتیجه رسید که در دوره ترکمانان آق‌قویونلو، شهر تبریز بر خلاف سایر ادوار از توسعه‌ای در راستای شمالی - جنوبی برخوردار بوده است. عامل تأثیرگذار بر این امر را می‌توان در احداث قیصریه به عنوان حلقه اتصال میدان حکومتی جدید شهر با بازار و میدان عتیق دانست. در تصویر تهیه شده توسط شاردن از دورنمای شهر تبریز به سال ۱۰۸۳ ه.ق. / ۱۶۷۲ م، محل قیصریه در جنوب رودخانه و بخش شمالی بازار تقریباً در محل فعلی سرای شازده بزرگ نشان داده شده

شکل‌گیری گذر خیابان در تبریز می‌تواند طی حضور جهانشاه در هرات^۷، از گذر باستانی خیابان^۸ (خدابان) هرات، تأثیر پذیرفته باشد. ساخت بخشی از مظفریه بر سر گذر خیابان که از درب ماهانقلق شروع می‌گشت، - در منابع تاریخی تا پیش از دوره ترکمانان نامی از خیابان ضبط نشده است - و به شیوه جفت نمایانگر به کار بردن اسلوب شهرسازی تیموری هرات در تبریز دوره ترکمانان است. ایجاد فضای میدان گونه توسط پیش‌طاق‌های مسجد و خانقاه، نشان از رویکردی از پیش طرحی شده جهت نمایش اقتدار دولت مرکزی در اصلی‌ترین مسیرهای ورودی و خروجی شهر دارد. احداث این مجموعه بر سر جاده اصفهان و بر مسیر جنوبی منتهی به خراسان (سلطانیه - قزوین) که محل تردد عمده کاروان‌های تجاری بود، و از طرفی انتقال دولتخانه جدید به سر دیگر شریان عبوری از شهر، نشانگر چگونگی استقرار فضاهای شهری حکومتی و مذهبی با سیاست تسلط بر محور تجاری شهر است.

نظام توسعه‌ای شهر تبریز در دوره ترکمانان آق‌قویونلو

اوزون حسن (حک: ۸۸۲ - ۸۷۲ ه.ق.) و جانشینانش در دولتخانه جهانشاهی واقع در صاحب‌آباد بر تخت نشستند، (طهرانی ۱۳۵۶، ۵۲۳؛ خنجی اصفهانی ۱۳۸۲، ۱۰۱ و ۱۵۴) و با تصاحب میراث قراقویونلوها به نوعی ادامه دهنده تکاپوهای هنری و ادبی آغاز شده توسط آنان گردیدند. ابنیه احداث شده در این دوره عموماً در جهت تکمیل نظام ساختاری نوینان دوره قراقویونلوها بود. از این میان آنچه به حسن پادشاه منسوب است، قیصریه و مدرسه نصریه می‌باشد، (روملو ۱۳۸۹، ۷-۲/۸۰۵؛ هینتس ۱۳۷۷، ۱۶۱). مدرسه در قرب میدان صاحب‌آباد و در مقابل دولتخانه احداث گشته بود، (Villotte 1730, 175). این احتمال وجود دارد که بنای برپا شده در میان باغ نصریه علاوه بر عملکرد مدرسه، کارکرد خانقاهی نیز داشته است. چنانچه حشری

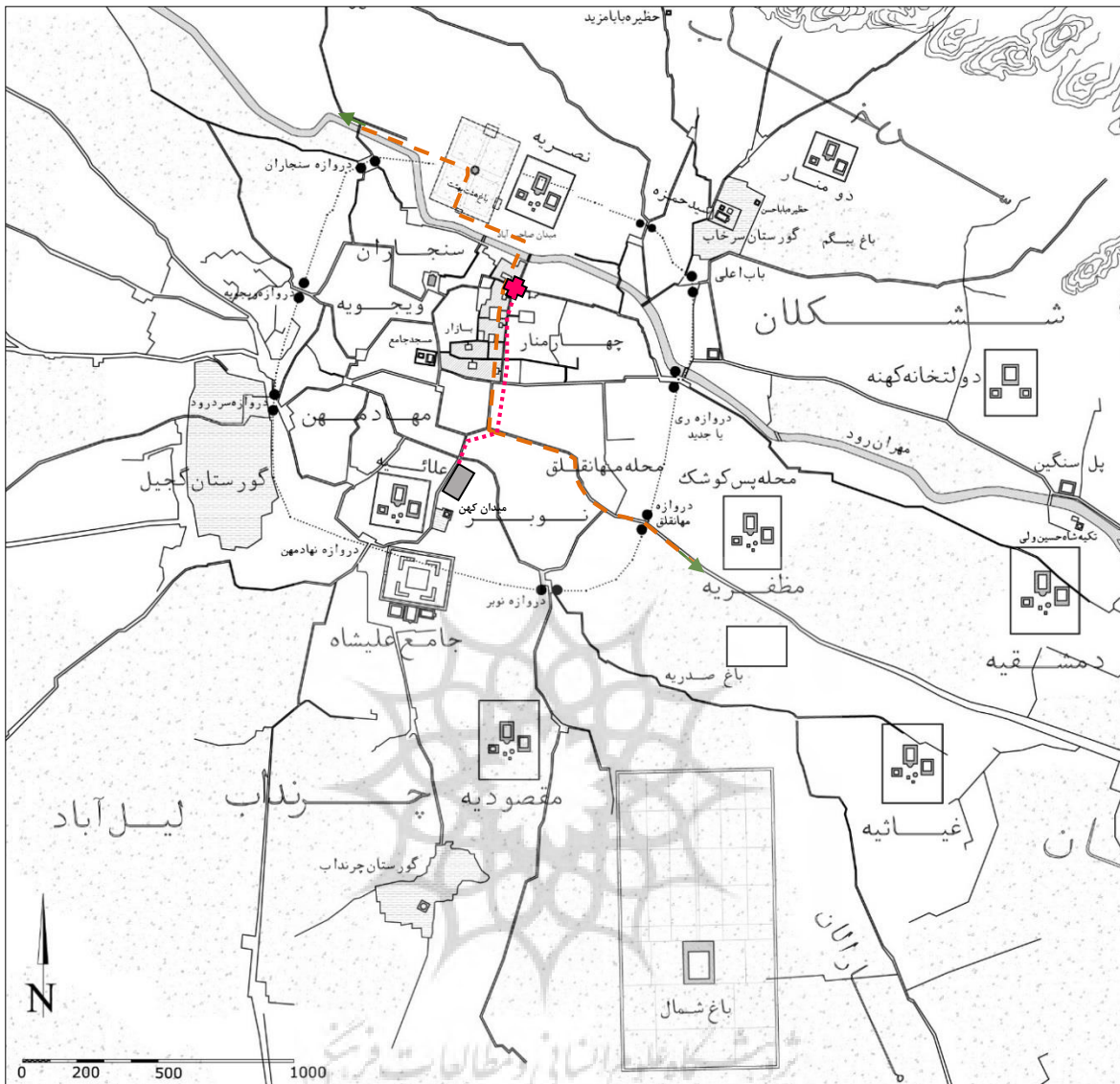
است، (تهرانی و دیگران ۱۳۸۵، ۸۱). درباره آن چنین آمده: «دیگر از آثارش قیصریه‌ای است که معماران مهارت شعار و بنایان خیر آثار، قایلند که تا غایت عمارتی بدین زیبایی و پرکاری و استحکام بنا نشده است»، (روملو ۱۳۸۹، ۲/۸۰۷). اولیا چلبی در اواخر سال ۱۰۵۶ ه.ق. در وصف تیمچه‌های بزرگ بازار تبریز آورده: «کبار تجار در آنجا تجارت می‌کنند، تیمچه‌ای بسیار عظیم هست که مانندش در جائی نیست، چهار درب آهنی دارد که به چهار سو باز می‌شود»، (نخجوانی ۱۳۳۸، ۲۸۰). و شاردن می‌نویسد: «زیباترین بازار این شهر که مرکز معاملات کالاهای گرانبها و جواهرات می‌باشد، قیصریه نام دارد که به معنای بازار شاهی است. این بازار مثنی و بسیار وسیع و بزرگ است. قیصریه را به فرمان [اوزون] حسن که مقرر سلطنتش تبریز بود، بنا کرده‌اند»، (شاردن ۱۳۴۵، ۳/۴۰۴).

با اتمام ساخت جامع حسن پادشاه و تکمیل مجموعه نصریه در دوره سلطان یعقوب، نقش میدان صاحب‌آباد به عنوان فضای شهری چندعملکردی با وجوه سیاسی، مذهبی و تجاری، در پیش‌برد اهداف حکومت جهت دستیابی به نهادی با امکان متمرکز ساختن قدرت در پایتخت، پررنگ‌تر گشت. این امر در گزارش سفیران ونیزی به روشنی قابل مشاهده است. با مرگ سلطان یعقوب و به دنبال آن یک دهه آشفتگی در دربار آق‌قویونلوها، ورود شاه اسماعیل نوه دختری اوزون حسن به دولتخانه، موجب گشت تا از چنین موقعیتی جهت تشکیل حکومت ملی متمرکز بهره‌برد. ارتباط مستقیم نهاد جدید حکومتی و مذهبی شهر با نظامات دیرینه‌ی شکل گرفته در بخش کهن، به واسطه عامل تجارت - که در اختیار حکومت قرار گرفته بود - موجب شد تا دولت نوپا بر تمامی امور سیاسی، مذهبی و تجاری پایتخت تسلط یابد. بدین طریق زمینه لازم جهت ابلاغ تشیع به عنوان مذهب ملی فراهم گشت. بازرگان ونیزی می‌نویسد: «در آنجا [صحن مسجد علیشاه] مردم جمع می‌شوند و به وعظ و خطابه و اعلام و طرح مسائل دینی مربوط به آیین

جدید صفویان می‌پردازند»، (باربارو و دیگران ۱۳۴۹، ۳۸۳). از آنجا که چنین امری نیازمند سازمان ارتباطی انسجام یافته‌ای ما بین بخش حکومتی جدید شهر و نهادهای اجتماعی شهر کهن بوده، محدوده میدان کهن تبریز و ابنیه شاخص پیرامون آن به‌عنوان هسته تاریخی و سنتی شهر مورد بررسی قرار می‌گیرد، (تصویر ۱).

بازخوانی محدوده میدان کهن تبریز

از آنجا که امروزه اثری از میدان کهن بر جای نمانده، به منظور مطالعه نقش این فضا در نظام ساختاری شهر تبریز به اسناد مکتوب و تصویری موجود، رجوع گشته و به ترتیب تاریخی مورد تحلیل قرار گرفته است. از نخستین منابع، در سفینه تبریز^{۱۳} (تألیف: ۳-۷۲۰ ه.ق.) چنین آمده: «چون اثیر [احسبکتی] بیامد ابتدا طلب خانه خاقانی [ف. ۵۸۲ ه.ق.] کرد. نشانش دادند که در میدان کهن است»، (شفیعی‌کدکنی ۱۳۸۲، ۱۶۰). از این‌رو فضای میدان در دوره اتابکان آذربایجان (۶۲۲-۵۴۰ ه.ق.) موجود بوده و شخصی مسمول چون خاقانی در آن محل منزل داشته است. شیخ نجم‌الدین [ف. ۶۱۹ ه.ق.] جهت درس خواندن در خدمت امام حفده [ف. ۵۷۱ ه.ق.] به خانقاه زاهدیه واقع در سر میدان عتیق، وارد شده است، (کربلائلی ۱۳۸۳، ۲/۳۲۳). در مجمع‌الآداب نیز، به دیدار ابن فوطی در ۶۶۴ ه.ق. از مکتبی واقع در مقابل دارالضیافه‌ای که شمس‌الدین محمد جوینی در محله میدان تبریز، برپا کرده، اشاره شده است، (ابن فوطی ۱۳۷۴، ۳/۱۷۵). در نزهة القلوب مسجد جامع وزیر خواجه تاج‌الدین علیشاه جیلانی (۷۲۴ ه.ق.) در تبریز در خارج محله نارمیان ذکر گشته (مستوفی ۱۳۶۲، ۷۷)، و در مجمل فصیحی نیز محل این بنا در محله میدان کهن تبریز آمده است (خوافی ۱۳۸۶، ۲/۹۰۳). با توجه به آن‌که دروازه نارمیان بعدها مهادمهن نام گرفته و مسجد علیشاه نیز در خارج این دروازه واقع می‌باشد، می‌توان چنین استنباط کرد که محله میدان کهن بر محدوده محله مهادمهن منطبق بوده است.

تصویر ۱: ترسیم طرحی شماتیک از شهر تبریز با جانمایی ابنیه احدائی در دوره ترکمانان قراقوینلو و آق‌قوینلو در بستر ایلخانی و جلایری شهر تا حدود سال ۹۰۰ ه.ق./۱۴۹۴ م. در این تصویر نحوه ارتباط قیصریه با میدان کهن و میدان صاحب‌آباد نشان داده شده است (جعفرپور ۱۳۸۹، ۲۰).

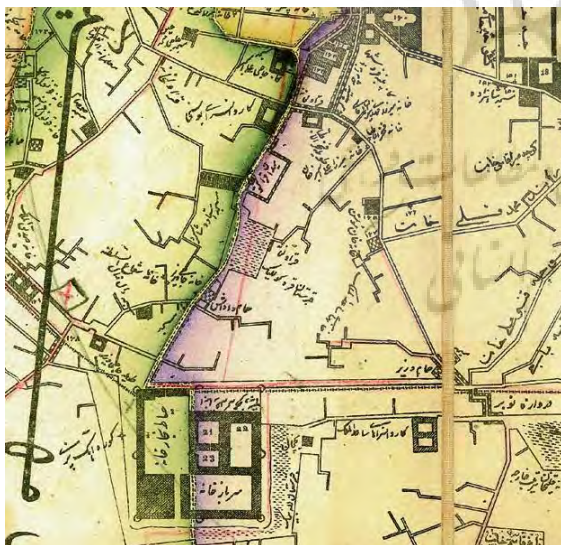
۷۳۸ ه.ق.) طی سال‌های ۷۴۱ تا ۷۴۳ ه.ق.، در روضات الجنان و جنات الجنان (تألیف ۹۷۵ ه.ق.) چنین آمده: «مقبره و مزار امیرعلی چپ رضی‌الله عنه در جنب عمارت استاد شاگرد است در (میانه) محله سنگ سیاه، و این عمارت از مآثر علاءالدین شیخ حسن بن تیمورتاش بن امیر چوپان است که شیخ حسن کوچک عبارت از اوست، و اسم این عمارت علائیه است و اسم پادشاهی که در آن عمارت مرقوم است

با توجه به شرحی در ذبده التواریخ (تألیف ۸۳۰ ه.ق.) محدوده تقریبی میدان کهن مشخص می‌گردد: «امیر شیخ حسن در تبریز توقف نمود و عمارتی عالی از مسجد و مدرسه و خانقاه و غیر آن بر میدان کهن تبریز بنیاد نهاد و به اندک زمانی به اتمام رسانید، چنان‌که در تبریز از آن به تکلف‌تر عمارت نبود»، (حافظ ابرو ۱۳۸۰، ۱/۱۲۴). در باب مجموعه احدائی توسط شیخ حسن کوچک (حک: ۷۴۴-

اعدام در عرصه میدان تبریز است که در متونی از دوره ایلخانان تا اواخر صفویه به آن اشاره شده است، (کربلائی ۱۳۸۳، ۱/۳۸۹؛ روملو ۱۳۸۹، ۳/۱۴۸۵؛ حشری ۱۳۷۱، ۱۰۶). چنانچه کاری از میدانی با چوبه دار مجازات خیر داده است، (کاری ۱۳۴۸، ۳۵). احتمالاً ارتباط با مسجد جامع شهر به عنوان محل قضاوت، مسبب آن بوده است. دوم ساخت ابنیه مذهبی و عام المنفعه در محدوده پیرامونی میدان می‌باشد. به این ترتیب میدان هم وجه‌ای حکومتی و هم نهادی اجتماعی در میان مردم شهر داشته است. ارتباط با مجموعه بازار، و بازارچه‌های پیرامونی دروازه‌های نوبر و مهادمهن، موجب گشته تا عرصه میدان کهن خود وجه تجاری یابد و از جایگاه مهمی در نظام ساختاری شهر برخوردار گردد، (تصویر ۳).

نظام توسعه‌ای شهر قزوین در دوره صفوی

با انتخاب شهر قزوین توسط شاه طهماسب (حک: ۹۸۴-۹۳۰ ق.) به عنوان پایتخت جدید صفویان، در اواخر سال

تصویر ۲: (راست) بخشی از نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی (۱۲۹۷ ه.ق/ ۱۸۸۰ م.) که میدان با نام قراکولیک در دیده می‌شود، (تهرانی و دیگران ۱۳۸۵، ۴۵).

سلطان سلیمان است که از اولاد هلاکو خان بوده. بسی عمارت عالی است و کتابه آن را خواجه عبدالله الصیرفی^{۱۴} نوشته و به آن خوبی خطی در کتابه‌ها در ربع مسکون نوشته نشده، و این مزار مشهور است به مزار شهیدگاه. (گویا مزار بسیار از شهدای صحابه و تابعین اینجا واقع است و آن کس را که رئیس آن شهدا می‌دانند امیرعلی‌چپ است.) مردم را رجوع تمام به مزار آن ملجأ خواص و عوام است»، (کربلائی ۱۳۸۳، ۱/۴۴). در روزه اطهار نیز چنین نقل گشته: «و در میدان تبریز مسجدی است که به شهیدگاه مشهور است، هفت تن از امامزاده‌ها در همان مسجد به درجه شهادت رسیده‌اند و این قضیه کمال شهرت دارد و در همان موضع سردابی است که در آن مدفونند، ولیکن محقق نشده که فرزندان کدام امامند، و الله اعلم»، (حشری ۱۳۷۱، ۳۶). کربلائی در وصف محل مسجد دار [دال ذال]، آن را در درب مهادمهن در حوالی محله سنگ سیاه آورده، و می‌نویسد: «در نوبر، در راهی که از بازارچه نوبر به جانب سر کوجه دراز و میدان می‌روند به دست راست مزاری است»، (کربلائی ۱۳۸۳، ۴۵۴ و ۴۷۸). بنابر اطلاعات مذکور می‌توان تعیین کرد که میدان کهن در محله مهادمهن و در مجاورت مسجد استاد شاگرد واقع بوده به نحوی که مسجد و مزار شهیدگاه و یک حمام، در ارتباط با میدان بوده‌اند. با رجوع به نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی (۱۲۹۷ ه.ق/ ۱۸۸۰ م.)، مقابل مسجد استاد شاگرد، میدانی با نام قراکولیک و پایین‌تر از آن قبرستان قره‌کوللیک، و حمام داداش قابل تشخیص است. میدان با راستایی شمالی - جنوبی در شرق گذر واقع شده که سه جهت آن را راسته بازاری در برگرفته و در سمت شمال به میدان هفت کچل و بازارچه شیشه‌گرخانه منتهی می‌شود، (تهرانی و دیگران ۱۳۸۵، ۴۵). احتمالاً پس از زمین‌لرزه ۱۱۹۳ ه.ق. بخشی از فضای میدان به گورستان اختصاص یافته و طی دوره‌های بازسازی شهر، ابعادش کوچکتر شده است، (تصویر ۲).

در بررسی عملکرد میدان در ادوار مختلف تاریخی بنابر نقل مورخین دو نکته مهم می‌نماید. یکی اجرای حکم

سازمان فضایی شهر تبریز در دوره ترکمانان و تأثیر آن بر نظام ارتباطی میان مرکز شهر قدیم با مرکز حکومتی جدید در پایتخت‌های صفویان

«عمارات دولتخانه مبارکه دارالسلطنه قزوین و حمامات معدود چهار بازار و باغ ارم تمامی موسوم به سعادت آباد که به لطافت و خوبی شهره جهان و نمونه از باغ جنانست» (اسکندر بیگی ترکمان ۱۳۸۷، ۱/۱۲۴). دولتخانه مجموعه‌ای دربردارنده بیست و سه باغ و عمارات مربوط به آنها، باغ و عمارات حرم در غرب، یورت شیروانی، عمارت چهلستون، عمارت عالی‌قاپو و چند بنای دیگر بود که در قالب باغی بزرگ توسط خیابان‌ها و آبراه‌ها انتظام یافته بودند. در جنوب دولتخانه از ابتدای درگاه عالی‌قاپو - برپا شده در دوره شاه عباس (حک: ۱۰۳۸-۹۹۶ه.ق.) - گذر خیابان جعفرآباد^{۱۶} شروع و تا میدان تاریخی مقابل مسجد جامع امتداد داشته که در دو سو به محل استقرار باغات درباریان اختصاص یافته بود، در انتهای خیابان نیز بنای دروازه سعادت آباد واقع بوده است (Aleml 2012, 34-6). این مسیر عنصر ارتباطی میان مرکز کهن شهر با مرکز حکومتی جدید بود. در ضلع غربی دولتخانه نیز در دوره شاه طهماسب میدان سعادت آباد (میدان چوگان) احداث گردید که در دوره شاع عباس، دو عمارت موسوم به جهان‌نما در اضلاع شرقی و غربی آن برپا شد، (اسکندر بیگی ۱۳۸۷، ۲/۵۴۱). این میدان از شرق به دولتخانه، از غرب به مسجد شاه و از جنوب غربی به بازار نوی طهماسبی محدود شده بود (Aleml 2012, 37) و به نوعی حلقه اتصال ارکان حکومتی، تجاری و مذهبی دولت در پایتخت جدید محسوب می‌گشت. در دوره شاه‌عباس اول از ابعاد میدان کاسته می‌شود، چنانکه منشی‌قمی می‌نویسد: «میدان سعادت که الحال [۹۹۹ه.ق.] بعضی از آن بازار و کاروانسراها و حمام شده»، (۱۳۸۳: ۱/۴۰۶). از آن‌جاکه مسیر عمده کاروان‌های تجاری از دروازه‌های غربی و جنوب غربی به سمت دروازه تهران فعلی واقع در جنوب شرقی شهر بود، محدوده بازار نو عملاً در مسیر شریان تجاری عبوری از شهر قرار نداشت، و تنها کاروان‌هایی که از دروازه شمال‌غربی به سمت اصفهان و ری راهی بودند، طول بازار را طی می‌نمودند. از این رو عموماً کاروان‌هایی که به خدمت دربار می‌رسیدند از خیابان، میدان و قیصریه عبور می‌کردند، (تصاویر ۴ و ۵).

۵. نظام توسعه‌ای شهر اصفهان در دوره صفوی

در دوره سلجوقی استخوانبندی شهر اصفهان در راستای محور اصلی شمالی - جنوبی (ری - شیراز) و راه اصلی

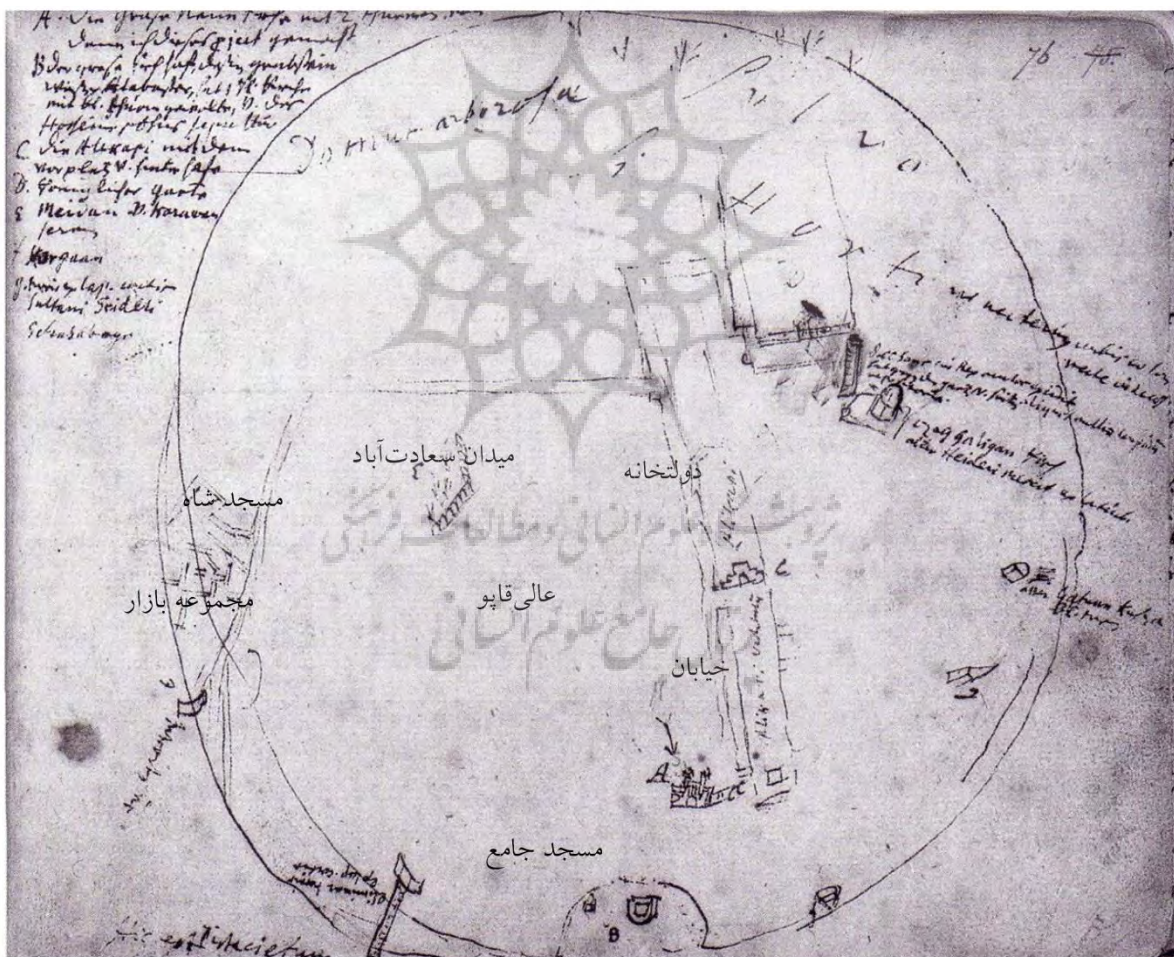
تصویر ۳: نقشه قراجه‌دانی، ارتباط دو میدان توسط بازار دیده می‌شود (سازمان عمران و بهسازی).

۹۵۱ه.ق. با خریداری اراضی موسوم به زنگیاباد و طرح‌اندازی باغ سعادت آباد (منشی قمی ۱۳۸۳، ۱/۳۱۲)، پروژه‌های عمرانی شاه و درباریان جهت ساخت شهری برازنده حکومت شروع گردید. با توجه به عناصر شهری و حکومتی بر گرفته از نظام ساختاری شهر تبریز، همچون میدانی در ارتباط با دولتخانه با قابلیت اسبسواری و بازی چوگان، مجموعه بازار و مسجد حکومتی و گذری با نام خیابان که محل تفرج اهالی شهر است؛ فضاها باغ‌شهر قزوین معروف به جعفرآباد نقش اندازی شد. این مجموعه در محدوده باغات بخش شمال شرقی شهر کهن موسوم به شارستان ساسانی (شاپوری) که مسجد جامع شهر نیز در آن واقع بود، احداث گشت. در دوره سلاجقه شهر به توسعه خود از شارستان ساسانی در جهت شمال غربی ادامه داده و از طریق راسته‌های شمالی و جنوبی بازار به بخش کهن پیوند یافته بود. به این ترتیب در ضلع غربی جعفرآباد، بازار تاریخی شهر استقرار یافته بود. در دوره شاه اسماعیل نیز ساخت مسجدی عظیم در محدوده شرقی بازار شروع شد که در دوره طهماسب به اتمام رسید. بنابر توصیفات مورخین و سیاحان و اشعار عبدی بیک^{۱۷}، می‌توان به نظام توسعه‌ای شهر قزوین در دوره صفوی و نحوه استقرار فضاها حکومتی و شهری آن دست یافت. ضمن بیان آثار شاه طهماسب آمده:

دیگری که در جهت شمال غربی - جنوب شرقی امتداد می‌یافت در جوار میدان کهنه شکل گرفت. میدان کهنه به عنوان هسته مرکزی شهر در محل تلاقی این دو محور گسترش یافته بود چنان‌که امتداد یکی از این دو محور در محل تلاقی تغییر مکان داده و گشایش حاصل شده، میدان کهنه را شکل داده است. عناصر اصلی ساختار شهر همچون مسجد جامع و قصر حکومتی نیز در این هسته ایجاد شدند و بازار به صورت عنصری خطی از دو سمت این هسته اصلی و در راستای محور اصلی‌تر از دو جهت گسترش یافت، (جهاد دانشگاهی و پردیس هنرهای زیبا ۱۳۸۸، ۱۰۴).

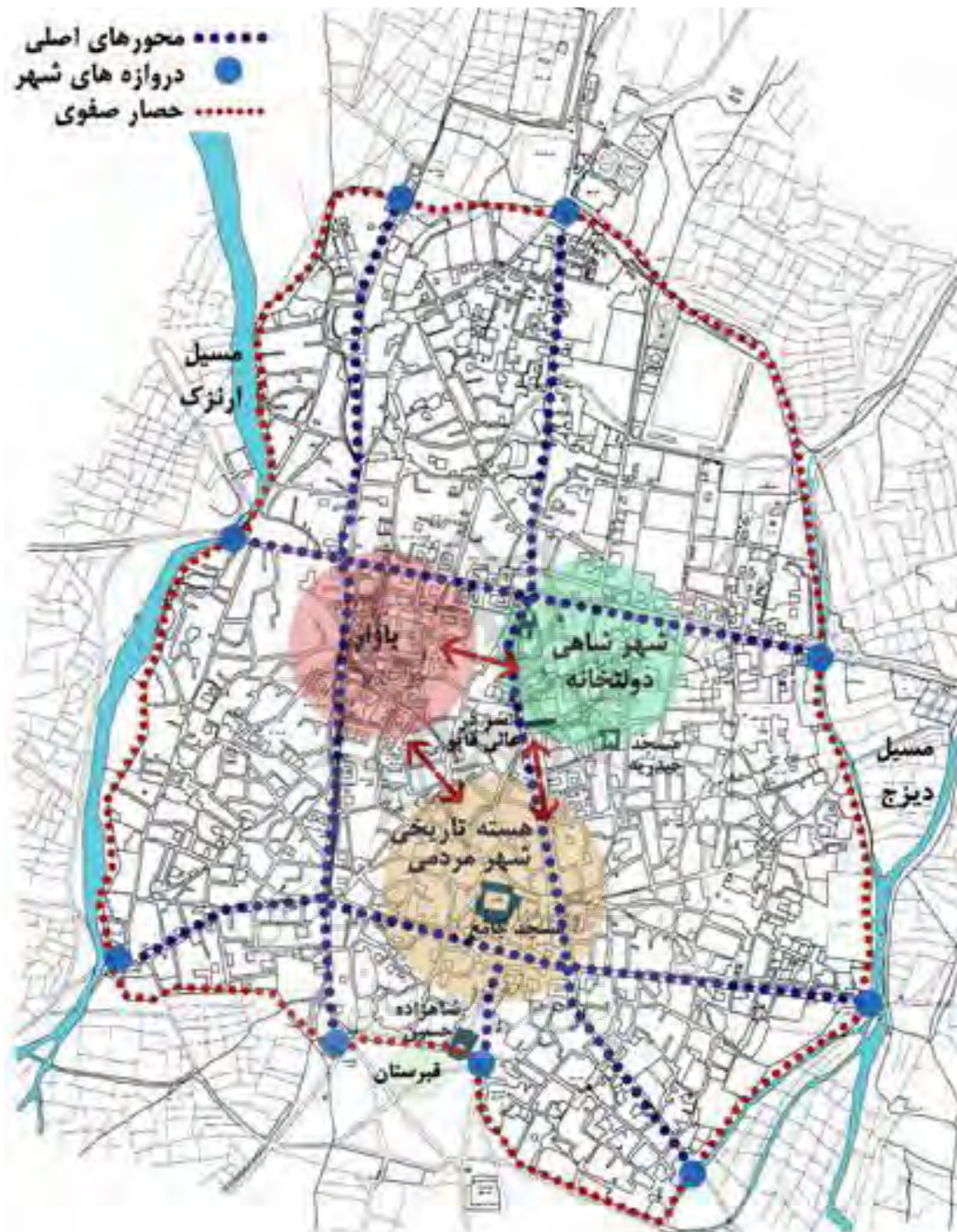
(تصویر ۶).

در اوایل حکومت شاه عباس اول، وی انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان را مد نظر قرار داد. در تاریخ عباسی در ذکر وقایع سال ۱۰۰۰ ه.ق. در این باب آمده: «در روز سه‌شنبه چهارم محرم الحرام این سال از قزوین متوجه دارالسلطنه اصفهان شدند ... و در اوایل صفر این سال طرح عمارت میدان، بازار اصفهان و قیصریه نمودند»، (McChesney 1988, 129). فوشته‌ای در این باب می‌نویسد: «[شاه عباس] به احداث عمارت قیصریه بطریقی که در تبریز واقع بود، فرمان داد و جمیع بازارهای قدیم را تعمیر نموده، طرح

تصویر ۴: نقشه قزوین تهیه شده توسط انگلبرت کمپفر در سال ۱۰۹۵ ه.ق. / ۱۶۸۴ م، خیابان، دولتخانه، میدان، مسجد جامع و سایر نشانه‌های شهری نشان داده شده است (Aleml 2012).

سازمان فضایی شهر تبریز در دوره ترکمانان و تأثیر آن بر نظام ارتباطی میان مرکز شهر قدیم با مرکز حکومتی جدید در پایتخت‌های صفویان

تصویر: ساختار شهر قزوین در دوره صفویه، بر اساس نقشه پایه سال ۱۳۰۶، میدان سعادت آباد رابط دولتخانه و مجموعه بازار بوده است (یاراحمدی و دیگران ۱۳۹۶، ۳۰).

امتداد راسته بازار تاریخی با امتداد شمالی - جنوبی که به میدان کهنه می‌رسید، متصل گردید. با برقراری ارتباط بین بازار پیرامون میدان نقش جهان و بازار قدیمی که در اطراف مسجد جامع واقع بود، هر دو بخش از نظر فعالیت‌های اقتصادی و شهری به حیات خود ادامه دادند. به این ترتیب عامل تجاری به شکل پایداری مرکز شهر صفوی را به مرکز کهن شهر مرتبط ساخت. از این رو استخوان‌بندی دیرینه شهر تقویت گردید و مابین مرکز حکومتی جدید و هسته تاریخی شهر نظام انسجام یافته‌ای شکل گرفت. کاروان‌ها جهت عبور از شریان تجاری شهر، می‌بایست از میدان حکومتی جدید شهر نیز گذر کنند و قدرت دولت مرکزی را به عینه ببینند. به این ترتیب بازار و به ویژه قیصریه مرتبط با فضای میدان به بخشی از فضاها تشریفاتی و سلطنتی دربار تبدیل می‌شود که در جشن‌ها آذین‌بندی شده و محل میزبانی شاه از سفیران و بزرگان ممالک می‌گردد. خیابان چهارباغ نیز با اتصال دولتخانه و بخش حکومتی شهر به محلات جدید واقع در جنوب رودخانه، به صورت عنصری مکمل سعی در یکپارچه نمودن نظام توسعه‌ای شهر دارد، (تصویر ۷).

بسیاری از دکاکین و چهارسوق انداخته در اندک زمانی تمام شد» (۱۳۷۳، ۳۷۷). شاه عباس بخش حکومتی پایتخت جدید خود را در بخش جنوب غربی شهر کهن اصفهان قرار داد. به‌کارگیری عناصر حکومتی و شهری معمول در نظام ساختاری پایتخت‌های صفوی در این شهر نیز تکرار گشت. میدان چندعملکردی به عنوان محل تلاقی وجوه حکومتی، مذهبی و تجاری دولت متمرکز در پایتخت، گذر خیابان به عنوان تفرجگاه شهر نو، و عنصر ارتباطی با مرکز شهر کهن از آن جمله‌اند. میدان نو که نخستین فضای احداثی در میان مجموعه ابنیه سلطنتی بود، در راستای شمالی - جنوبی و در امتداد محور اصلی تجاری شهر استقرار یافت. راسته بازار قیصریه (ضرابخانه) به عنوان مهم‌ترین راسته بازار اصفهان به دستور شاه عباس بر محور اصلی میدان و در ضلع شمالی آن، همراه با عناصر کالبدی دیگری چون کاروانسرای شاه، ضرابخانه و چارسوق قیصریه ساخته شد. در منابع پایان بنای بازار شاهی (قیصریه) و دیگر بازارهای گرداگرد میدان نو ۱۰۱۴ ه.ق. ذکر شده است، (جهاد دانشگاهی و پردیس هنرهای زیبا ۱۳۸۸، ۱۰۴). راسته‌های بازارهای احداثی در این دوره به

تصویر ۷: نظام توسعه‌ای شهر اصفهان در دوره صفوی با توجه به محور اصلی تجاری شهر جهت استقرار فضاها چندعملکردی، (همان ۱۰۲).

تصویر ۸: توسعه شهر اصفهان در دوره سلجوقی بصورت شعاعی پیرامون میدان کهنه، (جهاد دانشگاهی و پردیس هنرهای زیبا ۱۳۸۸، ۱۰۲).

نتیجه‌گیری

حذف این فضا انجامید. با اتصال ضعیف راسته شرقی - غربی بازار نو به میدان سعادت آباد و استقرار میدان در منتهی الیه شرقی مجموعه بازار به شکلی بن بست، عملاً حضور تجار در عرصه میدان اندک و در نتیجه تسلط حکومت بر عامل تجارت مشهود نبوده است. اتصال میدان مقابل درگاه عالی‌قاپو توسط گذر خیابان به میدان مقابل مسجد جامع نیز، بیش از آن که گذری کاربردی باشد، معبری تفریحی و سلطنتی بوده که عامل تجارت در بخش جنوبی گذر از اهمیت بیشتری برخوردار بوده است. از این رو تنها راسته‌های شمالی - جنوبی بازار در پیوند محدوده شهر حکومتی با کهن موفق عمل کرده است.

در احداث فضاها و ابنیه حکومتی مکتب اصفهان، سعی در جبران این نقیصه برآمده‌اند و با رجوع به الگوی سازمان ارتباطی ما بین مرکز حکومتی جدید و مرکز شهر قدیم در تبریز دوره ترکمانان، راستای اصلی میدان را در امتداد مسیر تجاری تاریخی شهر و در ارتباط با میدان کهن قرار دادند، تا عرصه میدان نو دچار انزوا نشود و همواره پویایی خود را حفظ نماید. به این ترتیب بازار و محور تجاری شهر به عنصری تأثیرگذار جهت تقویت وجه سیاسی عرصه میدان به عنوان فضای نشانگر قدرت مرکزی تبدیل شد.

با بررسی نظام توسعه‌ای فضاهای حکومتی شهر در سه پایتخت صفوی شامل شهرهای تبریز، قزوین و اصفهان، مشخص می‌شود سازمان ارتباطی ما بین مرکز حکومتی جدید شهر و مرکز شهر کهن در دو شهر تبریز و اصفهان از مشابهت بیشتری برخوردار است. در این دو مورد راسته‌های بازار منطبق بر محورهای تاریخی تجارتنی، میدان نو و میدان کهن را به یکدیگر مرتبط نموده‌اند. عنصر بازار به عنوان عامل ارتباطی، موجب دوام ارتباط و تضمینی بر بقای فضای شهری جدید در الحاق با نظام ساختاری شهر کهن بوده است. حضور فعال میدان صاحب الامر و میدان قراکولیک (کهن) در تبریز دوره قاجاری، و میدان شاه و میدان کهنه در اصفهان دوره قاجاری دلیلی بر این مدعا است. با این حال در اواسط دوره قاجار میدان سعادت آباد متروک و بخش‌هایی از آن به بازار و مابقی به صورت محله مسکونی درآمد. در افول چنین فضای شهری، می‌توان به عدم قرارگیری میدان سعادت آباد بر مسیری تجاری و عدم ارتباط موفق با هسته کهن شهر اشاره نمود. با انتقال پایتخت به اصفهان و کم‌رنگ‌تر شدن وجه حکومتی میدان به عنوان مهمترین عامل هویت‌بخش، از اهمیت نقش میدان سعادت‌آباد به عنوان فضای تشریفاتی شهر کاسته شد که در نهایت به

پی‌نوشت‌ها

۱. کلاویخو در ژوئن ۱۴۰۴م. / ذی الحجه ۸۰۶ ه.ق. به همراه هیأت هانری دوم پادشاه اسپانیا جهت دیدار با تیمور از شهر تبریز عبور و در مسیر بازگشت از سمرقند نیز، در فوریه ۱۴۰۵م. / شعبان ۸۰۷ ه.ق. مجدداً در شهر تبریز توقف کرده که این بار شش ماه به طول انجامید.
۲. از سال ۶۶۱ تا ۶۸۳ ه.ق. به وزارت هولاکو و آباقا و احمد تکودار ایلخانی اشتغال داشته و او را در حوالی اهر به قتل رساندند.
۳. در دوره ایلخانان جهت احداث ارغونیه و سپس غازانیه به عنوان شهرک‌هائی سلطنتی، باغ عادلیه به موضع شنب تبریز

- انتخاب گشته بود. سلطانیه نیز به عنوان سومین پایتخت ایلخانان دارای گونه شهر - مرتع بود.
۴. بنا بر محل موقوفات ذکر شده در وقفنامه مظفریه محله پس کوشک ما بین دو دروازه ری و ماهانقلق/خیابان واقع بوده است.
۵. «مرقد منور شیخ المحققین فخرآزاد که از کبار مشایخ است و صاحب درجات عالی بوده، در سر خیابان در جنب شارع واقع شده است و اهل آن گذار به مزار آن بزرگوار توجه بسیار دارند، و الله اعلم»، (حشری ۱۳۷۱، ۴-۷۳).
۶. در دیاربکره چنین آمده: «صبح دوشنبه [ذی الحجه ۸۷۳ ه.ق.]، عید فرخنده و آفتاب تابنده [: حسن بیک] بر آن شهر سایه معدلت گستراند و از راهی که مفضی [متهی] است به مسجد و خانقاه مظفریه که احداث خاتون جهانشاه بیک و مدفن پادشاه سعید و خاتون و فرزندان محمدی و ابوالقاسم است، عنان دخول به بلده منعطف داشت و چون به ما بین مسجد و خانقاه رسید عنان کشیده فاتحه و دعایی بر کشتگان خنجر خونریز خویش خواند»، (طهرانی ۱۳۵۶، ۵۲۳).
۷. جهانشاه به مدت شش ماه از شعبان ۸۶۲ ه.ق. تا صفر ۸۶۳ ه.ق. در شهر هرات به تخت نشسته بود.
۸. گذر خیابان که از دروازه ملک واقع در شمال شهر هرات، آغاز و به سمت دامنه کوه مختار امتداد می‌یافت، در دو سو محل مزارات اهل الله و عرفا و مشایخ بسیاری بود و مجموعه مصلی گوهرشاد همسر شاهرخ (۴۱-۸۱۹ ه.ق.) نیز در ابتدای آن احداث شده بود. این گذر که توسط دو رودخانه انجیل و جوی نو، قطع می‌شد از دیرباز محل تفریح و نیاپش اهالی شهر هرات به شمار می‌آمد، (فکری سلجوقی ۱۳۴۳، ۲).
۹. این بازارچه در میدانهایی واقع در شمال شرقی قبرستان شتریان، در نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی قابل تشخیص است.
۱۰. سلطان خلیل (حک: ۸۸۳-۸۸۲ ه.ق) فرزند ارشد اوزون حسن از خاتون سلجوق بیگم (ف. ۸۹۶ ه.ق.) به مدت شش ماه حکومت کرد و توسط برادرش یعقوب کشته شد.
۱۱. به توصیفات بازرگان و نیززی که در حدود سال ۹۱۷ ه.ق. برابر با دوره شاه اسماعیل از آن بازدید نموده مراجعه شود، (باربارو و دیگران ۱۳۴۹، ۹۰-۳۸۸).
۱۲. میرزا علی ثقه‌الاسلام در باب وجه تسمیه باغ شمال متذکر می‌شود: سلطان یعقوب به اعتبار تقلید از نام باغ معروف به «شمال آباد» هرات که در نزدیکی مسجد گوهرشاد بیگم هرات بوده و در همان باغ یادگار محمد به امر سلطان حسین‌بایغرا در سال ۸۷۵ ه.ق. به قتل رسیده است، نام این باغ تبریز را باغ شمال گذاشته‌اند. (ر.ک: ثقه‌السلام ۱۳۳۲، ۲۱).
۱۳. سفینه تبریز، گردآوری و به خط ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی، (تاریخ کتابت ۷۲۳-۷۲۰ ه.ق.) چاپ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی ۱۳۸۱، ص ۵۲۹. نویسنده این کتاب اطلاعات را از امالی استادش، امین الدین حاج بُلّه (ف. ۷۲۰ ه.ق.)، نقل کرده است.
۱۴. خواجه عبدالله بن محمود صیرفی تبریزی (ف. ۷۵۳ ه.ق.) فرزند خواجه محمود صراف تبریزی، از مشاهیر خوشنویسان خط ثلث و از شاگردان سیدحیدر کنده‌نویس است که او نیز شاگرد یاقوت مستعصمی بود. صیرفی در کتیبه نویسی و کاشی تراشی تسلط و قدرت تمام داشت و بسیاری از کتیبه‌های عمارات تبریز از جمله عمارت معروف استاد و شاگرد از اوست. وی معاصر سلطان محمد خدابنده بوده و سلسله خطاطان خراسان به وی می‌رسد. کتابت مدرسه دمشقیه از دختر امیر چوپان و درگاه مقبره پیر رومی به تاریخ ۷۴۶، لوح مزار احمد حکیم رومی به تاریخ ۷۴۲ ه.ق. به قلم اوست. خواهرزاده صیرفی، حاج‌محمد بندگیر تبریزی، و خیرالدین مرعشی از شاگردان وی بوده‌اند. مدفن وی در چرنداب تبریز است.
۱۵. شاه طهماسب از شاعری به نام خواجه زین العابدین علی نویدی معروف به عبدی بیگ متولد ۹۲۱ ه.ق. در تبریز (متوفی ۹۸۸ ه.ق. در اردبیل) خواست تا مجموعه باغ‌های قزوین را به زبان منظوم وصف کند. عبدی بیک در دیوانخانه شاه طهماسب

خمسه‌ای در باب قزوین و باغ‌های شاهی سرود. وی از پیروان نظامی گنجوی بود و خمس‌ه‌اش، به نام جنت عدن، شامل مثنوی‌های روضه‌الصفات، دوحه‌الازهار، جنت الاثمار، زینت الاوراق و صحیفه‌الاخلاص بود. او در دوحه‌الازهار به صورت نسبتاً دقیق بخش‌هایی از این مجموعه بزرگ را با عنوان شهر جعفر آباد، توصیف کرده است، اما در روضه‌الصفات با اشاره‌ای مختصر به باغ سعادت آباد و برخی ساختمان‌های آن، به صورتی بسیار اجمالی به بیست و دو باغ دیگر اشاره کرده است.

۱۶. بنا به گزارش کمپفر، ۶۵۰ قدم طول و ۶۵ قدم عرض خیابان بود، و هر هفت قدم درخت‌های چنار و نارون در کنار جوی آن کاشته بودند، (Alemi 2012, 36).

فهرست منابع

- ابن الفوطی، عبدالرزاق بن احمد. ۷۲۳ ه. ق. مجمع‌الآداب فی معجم‌اللقاب. مصحح محمدالکاظم، ۱۳۷۴ ش. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- اسکندریگی ترکمان. ۱۰۲۵ ه. ق. تاریخ عالم‌آرای عباسی. زیر نظر با تنظیم فهرست‌ها و مقدمه ایرج افشار ۱۳۸۷. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- باربارو، ج. کنتارینی، آ. و دیگران. ۱۳۴۹. سفرنامه‌های ونیزیان در ایران. ترجمه منوچهر امیری. تهران: خوارزمی.
- پوگاچنکووا، گالینا آ. ۱۳۸۷. شاهکارهای معماری آسیای میانه سده‌های چهاردهم و پانزدهم میلادی. ترجمه سید داوود طبایی. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- پارسی، ف. منصور، ک. و بدری، ن. ۱۳۹۰. بررسی نظام اجتماعی در ساختار شهرهای ایران و تبیین جایگاه محلات به مثابه نظام اجتماعی شکل‌دهنده به شهر قاجاری. همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی. دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- تهرانی، ف. و پارسی، ف. و بانی مسعود، ا. ۱۳۸۵. بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز. تهران: شرکت عمران و مسکن‌سازان شمال غرب.
- ثقه الاسلام، میرزاعلی. ۱۳۳۲. تاریخ امکنه شریفه و رجال برجسته تبریز. تبریز: شفق.
- جعفرپور ناصر، ساناز. ۱۳۸۹. «طرح احیاء و باززنده‌سازی میدان صاحب‌الامر تبریز به عنوان فضائی شهری با تمرکز بر محور تاریخی و فرهنگی هرات - تبریز - استانبول». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران.
- جهاد دانشگاهی و پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران. ۱۳۸۸. بازار ایرانی تجربه‌ای در مستندسازی بازارهای ایران. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی واحد تهران.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله. ۱۳۸۰. ذبانه‌التواریخ. مصحح کمال حاج سیدجوادی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حیبی، سید محسن. ۱۳۸۷. از شار تا شهر: تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن. تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- حشری انصاری تبریزی، محمد امین. ۱۰۱۱ ه. ق. روضه اطهار: مزارات متبرکه و محلات قدیمی تبریز و توابع. به تصحیح و اهتمام عزیز دولت آبادی با مقدمه و حواشی و تعلیقات. ۱۳۷۱. تبریز: نشر ستوده.
- خنجی اصفهانی، فضل‌الله بن روزبهان. ۸۹۵ ه. ق. تاریخ عالم‌آرای امینی: شرح حکمرانی سلاطین آق‌قویونلو و ظهور صفویان. تصحیح محمداکبر عشیق. ۱۳۸۲. تهران: نشر میراث مکتوب.
- خوافی، احمد بن محمد. ۸۴۵ ه. ق. مجمل فصیحی. به تصحیح سید محسن ناجی نصرآبادی. ۱۳۸۶. تهران: انتشارات اساطیر.
- روملو، حسن بیگ. ۹۸۵ ه. ق. احسن‌التواریخ. تصحیح و تحشیه عبدالحسین نوائی. ۱۳۸۹. تهران: انتشارات اساطیر.
- شاردن، ژان. ۱۳۴۵. سیاحتنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. ۱۳۸۲. «خاقانی و محیط ادبی تبریز بر اساس سفینه تبریز»، نامه بهارستان، شماره ۸ (پیاپی ۸)، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، صص: ۱۶۴-۱۵۹.
- طهرانی، ابوبکر. ۱۳۵۶. کتاب دیاربرکریه: تاریخ حسن بیگ آق‌قویونلو و اسلاف او آنچه بدان متعلق است از تواریخ قراقویونلو و چغتای [تا سال ۸۷۵ ه. ق.].

- به تصحیح و اهتمام نجاتی لؤغال و فاروق سومر. تهران: ناشر کتابخانه طهوری.
- فکری سلجوقی، عبدالرئوف. ۱۳۴۳. خیابان، کابل. تهران: نشر انجمن جامی.
- فوشته‌ای، محمودبن هدایت‌الله. ۱۳۷۳. *تفاوت الآثار فی ذکرالآخیر در تاریخ صفویه*. به اهتمام احسان شراقی. تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- کارری، جوانی فرانچسکو جملی. ۱۳۴۸. *سفرنامه کارری*. ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ. تبریز: اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.
- کربلائی تبریزی، حافظ حسین. ۹۷۵ ه.ق. *روضات الجنان و جنات الجنان*. تصحیح جعفر سلطان القرائی. ۱۳۸۳. تبریز: نشر ستوده.
- کلاویخو، روی گنزالس. ۱۳۶۶. *سفرنامه کلاویخو*. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مستوفی قزوینی، حمدالله. ۷۴۰ ه.ق. *نزهة القلوب، به کوشش گای لیسترنج*. ۱۳۶۲. تهران: دنیای کتاب.
- مشکور، محمدجواد. ۱۳۵۲. *تاریخ تبریز تا پایان قرن نوزدهم هجری*. تهران: انجمن آثار ملی.
- منشی قمی، احمد بن حسین. ۱۳۸۳. *خلاصه التواریخ*. دوره دو جلدی، مصحح احسان اشراقی. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- نجیب‌اوغلو، گل‌رو. ۱۳۷۹. *هنر و تزئین در معماری اسلامی (طومار تویق‌نایی)*. ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی. تهران: روزنه.
- نخجوانی، حسین. ۱۳۳۸. ترجمه و تلخیص سیاحتنامه اولیاچلیبی. *مجله زبان و ادبیات دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز* (۵۰): ۲۶۱-۳۰۱.
- نوایی، عبدالحسین. ۱۳۸۷. *"تیموریان"، اطلس تاریخ ایران*. مجری طرح: محمد مدد. تهران: سازمان نقشه‌برداری کشور.

- Bernardini, Michele. 1991. The Ceremonial Function of Markets in the Timourid City. *Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre* 1(2): 90-97.
- McChesney, Robert. 1988. *Four Sources on Shah Abbas's Buildings of Isfahan. Muqarnas V: An Annual on Islamic Art and Architecture*. Edited by Oleg Grabar. Leiden: E.J. Brill.
- Villotte, Jacques. 1730. *Voyage d'un Missionnaire de la Compagnie de Jésus en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie en Barbarie* (in French). Vincent: Paris.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Spatial Organization of Tabriz in the Turkmen Period and its Influence on the Relationship System between the Old City Center and the New Government Center in the Safavid Capitals

---

Sanaz Jafarpour Nasser*

Ph.D. Candidate in Restoration and Rehabilitation of Historic Buildings and Fabrics, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.
(Received 13 Feb 2017, Accepted 12 Jul 2017)

With the arrival of Shah Ismail I (1513-1551 A.D) to Tabriz and his coronation at Sahib-Abad government house, the Safavid dynasty was established in 907 AH / 1502 AD. The city of Tabriz, as the first capital of the Safavids, has had an elaborate spatial organization since the Turkmen period (Qaraqvinlu and Aghqvinlu). What impressed the nature of such a structure was how the old city center was linked with the new governmental city center. The design of a new governmental Arsan (complex) in Qazvin (962 AH) and Isfahan (1006 AH) as the next capital of the Safavids was influenced by this structure.

In the city of Tabriz, the Atiq Square as an old urban space was connected to Sahib Abad Square as the new government city square via commercial spaces such as Bazaars and Qeysaries. With changes in the hierarchy of the communication elements, this system can also be tracked in the Second Safavid capital of Qazvin, in the garden complex of Jafarabad Garden, Saadat Abad Square, and the new market complex and street.

But the milestone of this developmental trend took place in the urbanization of the Isfahan school in Isfahan as the third Safavid capital. The present re-

search attempts to answer the questions related to the spatial organization of Tabriz during the Turkmen period, and how the urban elements in the form of a communication system in the Safavid capitals was used. The objective of this study is to investigate the effect of the pattern of the spatial organization formed during the Turkmen period in Tabriz on Safavid urbanization in terms of the communication between the old and the new city centers.

In order to explain the objectives of our research, a comparative study was carried out between the Safavid structure in three cities of Tabriz, Qazvin and Isfahan. The data were compiled and interpreted using the qualitative content analysis method. Finally, with the comparative analysis of the cases, it has been concluded that the pattern of commercial and public spaces in the form of a bazaar complex to link the old town center with the new government center has been a successful factor in creating a coherent urban structure.

Keywords: Government House, Old City Center, Bazaar, Turkmen Period of Tabriz, Safavid era urbanism.

---

* Corresponding Author. E-mail: s.jafarpour@ai.ac.ir